

УДК 159.922.27

В. В. Москаленко, д. ф. н., професор**ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ**

Анотація. У статті розглядаються деякі теоретичні концепти, які виступають методологічними принципами дослідження економічної культури особистості. Зокрема, наголошується на важливості визначення категоріального апарату дослідження (розглядається співвідношення понять «культура», «економічна культура суспільства», «економічна культура особистості»). Виділено «раціональність» як модель економічної поведінки і як ознаку «економічності» в економічній культурі. Особливу увагу приділено визначенню структурних складових економічної культури особистості та аналізу їх змісту. Проаналізовано зміст когнітивного, афективного та конативного компонентів економічної культури особистості. Відмічено, що на основі психологічних одиниць, отриманих в результаті операціоналізації змістовних характеристик тих структурних компонентів, що виділено в результаті аналізу, можна побудувати емпіричну структурно - функціональну модель дослідження економічної культури особистості.

Ключові слова: культура, економічна культура, економічна культура особистості, модель економічної поведінки, раціональність, структура, когнітивний компонент, афективний компонент, конативний компонент, економічна соціалізація.

В. В. Москаленко, д. ф. н., професор**ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ УКРАИНЫ**

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые теоретические концепты в качестве методологических принципов исследования экономической культуры личности. В частности, акцентируется внимание на важности определения категориального аппарата исследования (рассматривается соотношение понятий «культура», «экономическая культура общества», «экономическая культура личности»). Выделен феномен «рациональности» в качестве модели экономического поведения, а также в качестве признака «экономичности» в экономической культуре. Особое внимание уделено обоснованию структурных составляющих экономической культуры, а также анализу их содержания. Проанализировано содержание когнитивного, аффективного и конативного компонентов экономической культуры личности. Отмечается, что на основе психологических единиц, полученных в результате операціоналізації содержательных характеристик выделенных структурных компонентов, может быть создана эмпирическая структурно-функциональная модель исследования экономической культуры личности.

Ключевые слова: культура, экономическая культура, экономическая культура личности, модель экономического поведения, рациональность, структура, когнитивный компонент, аффективный компонент, конативный компонент, экономическая социализация.

V. V. Moskalenko, Candidate of Philosophical Sciences, Professor**PROBLEMS OF PERSONALITY ECONOMIC CULTURE FORMATION IN TERMS OF UKRAINE PRESENT STAGE**

Abstract. The article discusses some of the theoretical concepts as methodological principles of the study of the economic culture of the individual. In particular, it focuses on the importance of defining the categorical apparatus studies (relations between the concepts of "culture", "economic

---

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ПЕДАГОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ І ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

---

culture of the society", "economic culture of personality" are discussed). It is shown that in the economic culture of personality "the displaying" assumes economic quality due to the formation of the primary economic sense to initially neutral objects. The high regulatory significance of the affective component in the economic behavior of the individual is accentuated. Conative component of the economic culture of the individual is considered as economic intentions that guide a person for a certain economic purpose. The phenomenon of "rationality" as a model of economic behavior as well as a sign of "efficiency" in the economic culture is highlighted. Particular attention is paid to the justification of structural components of economic culture and the analysis of their content. Contents of cognitive, affective and connotative components of economic culture of personality are analyzed. The empirical structural-functional model of study of the economic culture of the individual can be created on the basis of psychological units resulting from the operationalization of selected content characteristics of the structural components.

Keywords: *culture, economic culture, economic culture of personality, model of economic behavior, rationality, structure, cognitive component, an affective component, connotative component, economic socialization.*

Постановка проблеми. Соціально-економічні зміни в Україні, трансформації нашого суспільства призводять до зміни різних соціально-психологічних феноменів на рівні особистості, малих груп, міжособистісних та міжгрупових відносин. Не залишаються сталими ціннісні конструкти людини, які у своїй сукупності складають ту надіндивідуально приписану соціально-генетичну програму діяльності індивіда, засвоєння якої є обов'язковою умовою розвитку як всього суспільства, так і окремих індивідів. В іншому випадку виникають труднощі для індивіда в ситуації прийняття соціальних норм та соціально-економічного вибору, оскільки відбувається формування численних особистісних пластів цінностей, що не мають чітко визначеної структури. В даному ключі саме для молоді характерним є найактивніше відображення означених змін у своїх ідентифікаційних структурах. Відтак, інтеріоризуючи економічні цінності нашого суспільства, молода людина соціалізується в даній сфері, отримуючи певний рівень економічної культури.

Мета статті полягає в тому, щоб, по-перше, визначити основні поняття дослідження, за допомогою яких проаналізувати сутність економічної культури особистості; по-друге, проаналізувати особливості структурних складових економічної культури особистості як внутрішніх її чинників.

Виклад основного матеріалу. Поняття «економічна культура особистості» розглядається як проекція культури в її широкому розумінні на характеристику індивіда в системі соціально-економічних відносин. Тому визначення цього поняття залежить від того, на яке загальне визначення культури ми будемо спиратись.

Ми виходимо з того, що в понятті «культура» акцент зроблено на історичності суспільства, на тому, що воно в своєму статичному зрізі є певним конкретно-історичним етапом розвитку людства, на якому «напрацювання» людства представлено в формах, що втілюють узагальнену діяльність людей, завдяки яким (формам) здійснюється зв'язок поколінь і зберігається історія. Таку діяльність об'єктивовано лише в тих суспільних формах, які слугують збереженню людської спільноти, а також зв'язкам з людьми наступних поколінь. Виходячи з цих міркувань, ми визначаємо культуру як певну сторону суспільства, яка імпліцитно несе в собі конкретно-історичну форму реалізації системи відносин «Людина – Світ». Ця система відносин існує в двох виявленнях: речовому світі і духовному. Речовий світ – це предмети або продукти діяльності людини, в яких об'єктивовано психічні особливості, що визначають ступінь розвинутості самої людини. Духовний світ – це психічні особливості людини, в яких репрезентовано її речовий світ. Разом ці два світи складають Світ Людини або культуру, яка віддзеркалює ступінь розвитку людства. Речовий і духовний світи людини існують в єдності і суперечності, в результаті розв'язання якої забезпечується рух історії і розвиток людини.

Важливим методологічним принципом дослідження будь-якого феномену є визначення його структури. Система відносин «Людина - Світ», яка лежить в основі культури, розглядається нами як єдність таких її структурних компонентів як когнітивний, афективний та конативний. Когні-

---

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ПЕДАГОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ І ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

тивний компонент – це відображення Світу в свідомості людей; афективний компонент – це система соціальних цінностей як ставлень людей один до одного і до Світу; конативний компонент – це система інтенцій у свідомості людей, що регулюють відносини людини зі Світом.

Оскільки феномен економічної культури стосується системи відносин «Людина - економічний світ», то особливості цього феномену визначаються системою «Людина - економічний простір», тобто економічна культура стосується економічної сфери суспільства. Проте, економічна культура зумовлена не тільки економічною сферою, сутністю якої є проблема ефективного використання (споживання та виробництва) обмежених матеріальних ресурсів, але й усіма іншими суспільними сферами, з якими вона існує в єдності. На відміну від економічної науки, в якій економічна культура традиційно пояснюється з точки зору матеріальних благ, соціальна психологія розглядає економічну культуру як найбільш всеохоплююче утворення, як спосіб організації, розвитку економічної діяльності, як феномен, що представлений у створених суспільством матеріальних і духовних засобах економічної діяльності і як такий, що характеризує особливості економічної свідомості, мислення, поведінку, історичну пам'ять, традиції, звички, норми економічної поведінки, тобто, все те, що стосується людського фактору.

В економічній культурі ми виділяємо структурні складові у відповідності з розглянутою нами структурою загальної культури та з урахуванням специфіки, якої вони набувають у економічному просторі.

У понятті «економічна культура особистості» відображається економічна культура на рівні окремого індивіда. На цьому рівні культура конкретизується як економіко-психологічні властивості індивіда, що забезпечують йому певне місце, певний статус в економічній сфері суспільства, визначають спосіб та рівень його економічної діяльності. Слід підкреслити, що загальнолюдські властивості, які визначають соціальність людини, в економічній культурі особистості представлені специфічно, тобто як економіко-психологічні властивості індивіда. В літературі йдеться про такі специфічно економічні властивості особистості, як економічна спрямованість, ставлення до власності, «економічне Я», а також економічна ідентичність особистості. Акумулятивним виявленням економічного у особистості в літературі представлено господарюючий тип особистості, для якого характерним є пристрасть до грошей, практичний розум, стриманість почуттів, конкретність потреб і способів їх задоволення, планомірна узгодженість дій, що ведуть до усвідомленої цілі (мети), якою є максимізація корисності. Найяскравіше таке розуміння економічного типу особистості представлено в класичній політекономії моделлю «людини економічної», основною характеристикою якої є раціональність як прагнення до максимізації корисності.

Теоретичні підходи до раціональності в економіці і психології суттєво відрізняються. В сучасній соціальній та економічній психології раціональність виступає ознакою «економічності» і одночасно як інституційна цінність, завдяки якій люди підтверджують прихильність до економічної сфери. Раціональність як модель поведінки людини в економічній сфері розуміється як розумність, яка дозволяє вибрати найкращий варіант поведінки або дії. Вона розуміється як така поведінка, що базується на принципі, згідно з яким людина в економічній поведінці завжди прагне до максимізації вигоди. Цей принцип добре працює у простих системах. Проте, в складних системах, якими є особистість, багатоманітність соціальних ситуацій тощо, транзитивність відносин переваги порушується. Тоді правилом раціонального вибору стає нетранзитивність, що було доведено в результаті аналізу законів функціонування складних систем у некласичній логіці, а також підтверджено психологами. Зокрема, Д. Каннеманом і А. Тверські в аналізі економічної поведінки, а також А. В. Петровським у аналізі особистості в складних соціальних ситуаціях було доведено, що положення про раціональність як прагнення до максимізації є неприйнятним для характеристики економічної поведінки особистості в сучасних умовах, яка змушена робити економічний вибір на основі цінностей і переваг, зокрема усвідомлення смислу дій, який виявляється і в нераціональних вчинках.

Новий погляд на раціональність в економічній поведінці є основою побудови сучасної моделі «людини економічної». Зокрема, у теорії «людського капіталу», яка відображає культурно-історичні умови та потреби сучасного суспільства, наголошується на провідному значенні психологічних особливостей особистості, що визначають її економічну культуру, яка є не частиною

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ПЕДАГОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ І ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

загальної культури особистості, а її проекцією на соціально-економічні відносини. Тому визначальним фактором в економічній культурі особистості є її особистісні якості, які включають раціональність.

В результаті усвідомлення науковцями значення загально психологічних властивостей особистості в її економічній діяльності відбувалась динаміка уявлень економістів про раціональність як основну характеристику людини економічної.

Новий погляд на раціональність в економічній поведінці є основою побудови сучасної моделі «людини економічної». Зокрема, в теорії «людського капіталу», яка відображає культурно-історичні умови та потреби сучасного суспільства, наголошується на провідному значенні психологічних особливостей особистості, що визначають її економічну культуру, яка є не частиною загальної культури особистості, а її проекцією на соціально-економічні відносини. Тому визначальним фактором в економічній культурі особистості є її особистісні якості, які включають раціональність у неklasичному варіанті.

Розглядаючи структуру економічної культури особистості як проекцію структурних компонентів економічної культури суспільства, ми визначаємо єдність трьох її компонентів: когнітивного, афективного та конативного, які мають свої особливості у відповідності зі специфікою їх функціонування на рівні окремого індивіда.

Когнітивний компонент економічної культури особистості являє собою уявлення, знання особистості про економічні об'єкти (гроші, власність, майно, бідність-багатство, споживання, виробництво тощо) та суб'єктів економічної діяльності і економічних відносин (економічне «Я», партнерство, конкуренція, безробіття тощо), зміст яких зумовлено конкретно-історичним виявленням системи «людина-економічний світ».

Важливим питанням у дослідженні когнітивного компоненту є характер відображення економічної реальності в свідомості людини, який визначається не тільки особливостями економічних об'єктів, але й особливостями суб'єкта відображення. В зв'язку з цим виникає питання: чим відрізняється економічне відображення від нейтрального (якщо таке може бути)?

Питання ставиться так: від чого залежить «економічність» відображення? Чи визначається «економічність» відображення об'єктами відображення (економічними об'єктами - грошима, майном, власністю), або когнітивні феномени, зміст яких є «економічним», не тільки відображають реальність, породжуючись у цьому відображенні, але й продукують цю реальність. Тобто, чи «економічність» створюється самим відображенням? І чи в процесі створення саме економічної реальності самі когніції стають економічними?

У науковій літературі обговорюється питання специфічності економічного відображення особистості. Існують різні точки зору на специфічність економічного відображення. Згідно з першою, специфічність економічного відображення визначається економічними об'єктами відображення (речі, власність, майно, гроші тощо) (Л. С. Виготський). Згідно з другою точкою зору, специфічність економічного відображення визначається економічними ознаками діяльності, яка за своєю сутністю (походженням) є економічною. Тому відображення (свідомість) імпліцитно наділено економічним змістом, оскільки воно виводиться з процесу праці (О. М. Леонтьєв). Третя точка зору полягає в тому, що відображення набуває економічної якості завдяки формуванню економічного смислу, який дозволяє породжувати економічне значення у первинно нейтральних об'єктах і соціальних ситуаціях (Д. О. Леонтьєв). Ця точка зору на сутність економічного відображення спирається на положення про те, що для економічної свідомості є характерним рух від значення предмета діяльності до її економічного смислу, в якому й виявляється економічність. Тобто в цьому разі економічність у когнітивному компоненті економічної культури особистості визначається внутрішніми детермінантами особистості. Суть цих детермінант у тому, що відображення набуває економічної якості завдяки формуванню економічного смислу, який дозволяє породжувати економічне значення в первинно нейтральних об'єктах і соціальних ситуаціях.

Теж саме можна сказати відносно уявлень особистості про себе. «Я - економічне» утворюється в результаті інтеграції в «образ Я» економічних уявлень, якими особистість наділяє себе в економічній поведінці та діяльності. Російським дослідником О. П. Вяткіним було проведено дослідження з метою виявлення закономірностей «Я-економічного» в умовах соціальних змін. Ним

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ПЕДАГОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ І ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

установлено, що суб'єкти з більш високим соціально-економічним статусом мають більш збалансовану «Я – концепцію». Було також доведено, що в структурі «глобального Я» особистості має місце виражений дисонанс ринкових та етичних уявлень, який зумовлює інтрапсихічне напруження. Це напруження виникає в результаті існування в свідомості людини різних інтенцій, що регулюють її економічну активність. З одного боку, це прагнення економічного суб'єкта оптимізувати власну вигоду, спрямованість на егоїстичні інтереси, конкурентну боротьбу, що відповідає «ринковому характерові» (Е. Фромм). З іншої сторони, це – спрямованість економічного суб'єкта відповідати етичним нормам як загальнолюдським тенденціям. Зняття цього дисонансу потребує застосування психологічних практик на основі дослідження проблеми економічної культури особистості як єдності «економічності» і «моральності» в економічній діяльності економічного суб'єкта. Тобто, зниження дисонансу пов'язано з ефективністю економічної соціалізації. Проте, як етичні, так і ринкові сторони процесу економічної соціалізації залишаються мало вивченими.

Афективний компонент – це афективно-емоційне ставлення особистості до економічної реальності, що представлено сукупністю суб'єктивних емоційно забарвлених думок і оцінок різних сторін економічної реальності, які зумовлено конкретно-історичною системою відносин «людина - економічний світ». Функцією афективно-ціннісного компоненту є розвиток здатності оцінювати та переживати свою позицію в системі економічних цінностей, на які орієнтуються особистості.

Існують теорії, в яких емоціям відводиться ключова роль в економічній культурі особистості (Д. Канемана і А. Тверські, Дж. Лумса і Р. Сагдена та ін.). У цих теоріях доводиться безпосередній вплив емоційної сфери людини на формування функції корисності, яку оптимізує економічний суб'єкт. Розглядається цілий спектр емоційних виявлень (заздрість, здивування, розчарування, радість, гордість, щастя тощо) у зв'язку з економічною культурою особистості. Показано, що позитивні емоції підвищують функції корисності, а негативні – знижують [6]. Відмічається суттєва роль емоцій в процесі ринкової взаємодії економічних агентів з метою маніпулювання клієнтом, контрагентом або для підтримки кооперативної рівноваги. У наших попередніх дослідженнях показано високу регулюючу значимість позитивного чи негативного ставлення людини до таких економічних цінностей як власність, гроші, праця, багатство, матеріальні блага, матеріальне благополуччя тощо [7]. Було доведено, що різного роду переживання, емоційні оцінки, які пов'язані з тими чи іншими економічними ресурсами, виявляються в особливостях економічної поведінки молоді в умовах шкільної та вузівської освіти.

Конативний компонент економічної культури особистості являє собою економічні інтенції, що представлено сукупністю феноменів, які орієнтують особистість на економічну ціль: економічна спрямованість, економічні мотиви, економічні потреби, економічні ролі тощо, зміст яких зумовлено конкретно-історичною системою відносин «людина - економічний світ». Феномени конативного компоненту виконують функцію стимулювання певних форм економічної поведінки, спрямовуючи особистість на певну економічну діяльність. Економічна спрямованість базується на системі економічних установок, які акумулюються в економічних ролях. Економічна роль визначає певний вид поведінки (споживання, виробництво, розподіл), який задається певним стандартом. Економічна роль впливає на особливості економічної культури особистості, бо культура визначається взаємодією з людьми, які виконують цілу низку економічних ролей, а економічна культура особистості, в свою чергу, впливає на участь суб'єкта економічної діяльності у певному рольовому репертуарі.

Якщо для аналізу економічної ролі застосувати критерії, якими визначаються соціальні ролі (Т. Парсонс), то можна визначити такі характеристики економічних ролей як масштаб, спосіб отримання, емоційність, формалізація, мотивація. Особливості інтенційної функції економічних ролей можна визначити, звернувшись до характеристики рівнів установочної регуляції діяльності, які визначено А. Г. Асмоловим [1], а саме: а) смисловий рівень установки, який визначає саму економічну роль, наприклад, роль споживача, підприємця, робітника за наймом тощо; б) цільовий рівень, який відповідає намірам суб'єкта в тій або іншій ролі, формує і підтримує образ усвідомленого передбачуваного результату і актуалізує загальну готовність його досягнення; в) операційний рівень, який відображає готовність до певних дій у заданій ролі, спрямованих

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ПЕДАГОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ І ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

на досягнення мети.

Процес становлення економічної культури особистості відбувається як формування певного способу взаємозв'язку компонентів її структури. Жоден окремий компонент структури не може розвиватись окремо, поза цілісністю. Бо структура розвивається, змінюється тільки як цілісність. Структурна цілісність психологічного феномену створюється не тільки в результаті особливостей взаємозв'язку і взаємовідносин елементів його структури між собою, але й також у результаті взаємозв'язку між структурою як системним утворенням із зовнішнім світом людини.

У наших попередніх дослідженнях було показано, що на різних етапах онтогенезу людини відбувається зміна змісту, а також конфігурації структурних складових економічної культури особистості [7]. Наприклад, у конфігурації когнітивного, афективного і конативного компонентів сприймання економічних явищ у підлітковому віці домінуюче місце починає посідати конативний компонент з інтенціями, що визначають його прагнення бути включеним до економічної сфери суспільства в якості суб'єкта економічної діяльності.

Становлення економічної культури особистості відбувається в результаті економічної соціалізації індивіда. Теза про єдність соціалізації і культури є провідною в більшості досліджень економічної культури особистості.

Висновки. У результаті проведеного дослідження можна зробити наступні узагальнення.

По-перше, розглянуто поняття «економічна культура» як корелят поняття «культура» та доводиться, що сутність економічної культури визначається співвідношенням у ній «економічного» та «морального».

По-друге, визначено поняття «економічна культура особистості» як таке, в якому економічна культура відображається на рівні окремого індивіда та конкретизується як економіко-психологічні властивості індивіда, зміст яких зумовлено конкретною системою відносин «людина- економічний світ».

По-третє, структуру економічної культури особистості визначено як єдність трьох компонентів: когнітивного, афективного та конативного, які мають свої особливості у відповідності зі специфікою їх функціонування на рівні окремого індивіда.

По-четверте, встановлено, що процес становлення економічної культури особистості відбувається як формування певного способу взаємозв'язку компонентів її структури.

Перспективою подальшого дослідження представленої в статті проблеми є аналіз співвідношення «економічності» та «моральності» в економічній культурі особистості в залежності від індивідуально-психологічних та соціально-психологічних чинників її економічної соціалізації.

Список використаних джерел

1. Асмолов А. Г. По ту сторону сознания: Методологические проблемы неклассической психологии. / А. Г. Асмолов. - М.: Смысл, 2002 – 480 с.
2. Вяткин А. П. Экономическая социализация личности в условиях изменяющегося общества. / А. П. Вяткин Дис. докт. психол. наук: 19.00.01 / А. П. Вяткин. - Санкт-Петербург, 2011. – 420 с.
3. Вяткин А. П. Ролевая адаптация как средство экономической социализации личности / А.П.Вяткин // Изв. Бурят. Гос.ун-та. Сер.10. Психология. - Улан-Удэ, 2006. - № 3. - С.221-231.
4. Журавлёв А. Л. Нравственно-психологическая регуляция экономической активности. / А. Л. Журавлёв, А. Б. Купрейченко.- М.: Институт психологии РАН, 2003. – 436 с.
5. Журавлёва Н. А. Динамика ценностных ориентаций личности в российском обществе. / Н. А. Журавлёва – М.: Институт психологии РАН, 2006. - 335 с.
6. Калмыкова И. Ю. Экономика и эмоции / И. Ю.Калмыкова, Е. А.Климов, М. М. Юдкевич // Психология: журн. Высш. шк. экономики. – Обнинск, ГУ ВШЭ, 2006. - Т.3 - № 3 - С. 61-87
7. Москаленко В. Економічна культура особистості: соціально-психологічний аспект. (монографія)./ В. Москаленко, Ю. Шайгородський, О. Міщенко – К.: Центр соціальних комунікацій, 2012. -348 с.
8. Парсонс Т. О социальных системах / Т. Парсонс - М.: Академ. Проспект, 2002.- 832 с.